

УДК 340.13

**ПОНЯТТЯ І ОСНОВНІ ТИПИ ПРАВОРОЗУМІННЯ
ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ НОРМОТВОРЧОСТІ В УКРАЇНІ
THE NOTION AND THE MAIN TYPES OF LAW UNDERSTANDING
AS A CONCEPTUAL FRAMEWORK OF RULE-MAKING IN UKRAINE**

Нечипоренко А.О.,
*аспірант кафедри теорії держави і права
Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Визнаючи важливість державної підтримки й захисту юридичної форми права – законів та інших нормативно-правових актів, право, як видається, не можна зводити лише до однієї, нехай дуже важливої в державно організованому суспільстві, форми або ознаки, а його джерелом визнавати лише державу, що своєю діяльністю забезпечує дотримання і виконання різноманітних юридичних норм. У сучасних умовах розвитку держави і права існує нагальна потреба в осмисленні сутності права, механізму його утворення, значення для розвитку правової системи, а також для формування, функціонування та перетворення державно-правових інституцій. У статті здійснюється аналіз основних типів праворозуміння. З'ясовується значення типу праворозуміння у контексті нормотворчості в Україні.

Ключові слова: праворозуміння, типологія праворозуміння, нормотворчість, принцип верховенства права, принцип правової держави.

Признавая важность государственной поддержки и защиты юридической формы права – законов и других нормативно-правовых актов, право, как представляется, нельзя сводить лишь к одной, пусть очень важной в государственно организованном обществе, форме или признаку, а его источником признавать лишь государство, обеспечивающее своей деятельностью соблюдение и выполнение различных юридических норм. В современных условиях развития государства и права существует настоятельная необходимость в осмыслении сущности права, механизма его образования, значения для развития правовой системы, а также для формирования, функционирования и преобразования государственно-правовых институтов. В статье осуществляется анализ основных типов правопонимания. Выясняется значение типа правопонимания в контексте нормотворчества в Украине.

Ключевые слова: правопонимание, типология правопонимания, нормотворчество, принцип верховенства права, принцип правового государства.

Recognizing the importance of state support and protection of the legal form of law (different kinds of normative legal acts), the latter, cannot be reduced to the only one, albeit very important in the state organized society, form or characteristics, and the state which with its activities ensures compliance and enforcement of various legal norms cannot be recognized as its source. In the modern conditions of state and law development there is the necessity to comprehend the essence of law, the mechanism of its formation, its value for the legal system development, as well as for forming, functioning and transforming of the state and legal institutions. The article deals with the main types of law understanding. The significance of law understanding type in the context of rule-making in Ukraine is defined.

Key words: law understanding, types of law understanding, rulemaking, the rule of law principle, the legal state principle.

У сучасних умовах державно-правового розвитку в Україні зусилля вітчизняної юридичної науки спрямовуються на всебічне обґрунтування наукових засад процесів формування правового громадянського суспільства, а також відповідної правової, соціальної держави. Йдеться, насамперед, про побудову такої національної державної влади, основними цілями якої повинні бути демократичний соціально-економічний рух, розвиток політичної і правової систем, спрямованих передусім на захист конституційних прав і свобод людини.

Так, поширення принципів демократизації суспільних, у тому числі владних, відносин обумовлюють потребу у прийнятті відповідальних і виважених державних рішень, спрямованих на вирішення актуальних соціальних, гуманітарних, екологічних та інших проблем, які зачіпають як внутрішньодержавні, так і інтереси міжнародного співтовариства. Означене безпосередньо стосується не лише процесу державотворення, а й правотворення, зокрема, й нормотворчості в Україні.

Серед відомих вітчизняних і зарубіжних учених, до сфери наукового інтересу яких, увійшли питання праворозуміння, правотворчості і, нормотворчості, зокрема, можна назвати таких, як С. Алексєєв, Ю. Арзамасов, С. Головатий, В. Графський, Д. Керимов, М. Козюбра, С. Комаров, С. Маркова-Мурашова, О. Мартишин, М. Марченко, А. Міцкевич, В. Нерсєсянц, О. Петришин, В. Плавич, А. Поляков, П. Рабінович, Р. Ромашов, В. Селіванов, В. Сирих, О. Скрипнюк, Р. Халфіна, М. В. Цвік, І. Честнов, В. Четвернін, А. Шадже, Ю. Шемшученко, О. Яценко тощо [Див.: 1; 16; 3; 4; 5; 6; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 15; 18; 20; 21; 24; 25; 26; 27; 28; 30; 31; 32; 34; 35; 36; 37; 38]. Однак питання щодо ролі правових принципів, зокрема, принципу верховенства права та правової держави, в нормотворчій діяльності й досі залишається не вирішеним. Означене питання має як теоретичну, так і практичну цінність для юридичної науки і правозастосовної діяльності в Україні на сучасному етапі її розвитку – в контексті трансформації державно-правового впливу на суспільство.

Водночас незалежно від того, що є предметом того чи іншого наукового пошуку – проблеми взаємодії держави і права, становлення правової держави, проблеми укріплення законності і правопорядку або формування правової системи суспільства, – виявляється, що їх вирішення починається із формування уявлення про право, про його зміст і призначення, тобто зі специфіки праворозуміння. Успішне вирішення проблем праворозуміння важливо не стільки саме по собі, скільки для вивчення інших нерозривно пов'язаних з поняттям права явищ, а також категорій і понять, що їх відображають.

Слушною з цього приводу є думка видатного ученого минулого і сучасності М.В. Цвіка, який зазначив, що проблема відповіді на запитання «що таке право?» є найстарішою в юридичній науці і в той же час вічно молододою і актуальною. Автор стверджує, що існування науково обґрунтованого і перевіреного практикою праворозуміння дозволяє відрізнити право від суміжних нормативних категорій; правові відносини від фактичних відносин, на базі яких вони виникають; правові акти від неправових; правильно визначати співвідношення права і держави; роль права у суспільному розвитку; шляхи реалізації з його допомогою різноманітних потреб і інтересів [33, с. 88].

При цьому необхідно звернути увагу на те, що як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі зміст самої категорії «праворозуміння» трактується по-різному. З різноманітних наукових джерел можна дізнатись, що праворозуміння є науковою категорією, яка так чи інакше є пізнанням права.

Так, наприклад, С. Алексєєв стверджує, що праворозуміння – це наукова категорія, яка відображає процес і результат цілеспрямованої розумової людської діяльності, що включає в себе пізнання права, його сприйняття і ставлення до нього як до цілісного соціального явища [Див. 1].

Подібні визначення можна зустріти у працях інших учених. Наприклад, представник Санкт-Петербурзької школи теоретиків права П. Оль вважає, що праворозуміння може розглядатися як інтелектуальна діяльність, мета якої – пізнання права; окремі елементи пізнавально-правової діяльності (сприйняття правових явищ, уявлення про правові явища та право в цілому, поняття права), а також сукупність (або система) інтерпретованих правових знань, здобутих у результаті пізнавально-правової діяльності (так званий «широкий» підхід) [17, с. 6].

Російський теоретик С. Маркова-Мурашова дотримується тієї думки, що праворозуміння являє собою систему знань концептуального (теоретичного) характеру про закономірності становлення і функціонування права, про його сутність, призначення, форми вираження, структуру, функції, розвиток тощо [Див. 10]. На думку А. В. Міцкевича, терміном «праворозуміння» визначають не лише поняття права, і тим більше його визначення, воно вбирає в себе низку загальнотеоретичних правових категорій і понять, які охоплюють усю систему правових явищ, а також філософських і соціологічних категорій, що відображають зв'язки права та інших соціальних явищ [13, с. 12]. Відтак, предметом такого пізнання часто визнають не лише сутність самого права і його роль у регулюванні суспільних відносин, а й навіть загальні властивості, риси й прояви права тощо.

Зважаючи на зазначене, достатньо обґрунтованим видається твердження П.М. Рабіновича про те, що визначення праворозуміння як пізнання (розуміння) права, хибує на логічне коло. Адже, як вважає класик вітчизняної юриспруденції, перш ніж досліджувати (пізнавати, усвідомлювати) «право», досліднику якраз і слід попередньо знати (вирішити, констатувати, задекларувати), а що ж являє собою те явище, яке він відображає й позначає терміно-поняттям право. А такі знання, упевнений учений, є нічим іншим, як праворозумінням, принаймні його серцевиною [23, с. 5].

У той же час М. Козюбра, розмірковуючи про те, чи дійсно праворозуміння є виключно науковою категорією, приходять до висновку, що не варто перебільшувати значення науки у розумінні права. І навіть не тому, пише автор, що наука не всесильна, вона не може дати відповіді на усі запитання, які породжує життя. А враховуючи передусім те, продовжує він думку, що право як феномен не може бути досягнутим виключно на основі наукової парадигми з її орієнтацією на такі критерії як об'єктивність, достовірність, верифікованість, можливість практичного відтворення результатів тощо [8, с. 10].

Деякі науковці ще більше заглиблюються у вирішення проблеми праворозуміння. Так, наприклад, А. Стомба при розгляді співвідношення праворозуміння і правосвідомості задається питанням про те чи є останні категоріями або поняттями, тобто теоретичними конструкціями, які покликані найбільш точно відобразити правову дійсність або феноменами, тобто тим, що існує не у свідомості теоретика, а у самому правовому житті, власне, складаючи її. Таким чином, на його думку, визначається можливість переходу від «гносеологічного» до «онтологічного статусу» праворозуміння, перетворивши його з «чисто інтелектуальної діяльності свідомості» на модус (спосіб) людського існування (праворозуміння із «категорій» стає «феноменом» або ж складником тієї реальності, яку категорія намагається дослідити) [29, с. 124, 126].

Х. Бехруз при дослідженні праворозуміння та розуміння права приходять до висновку про те, що розуміння права є ширшим відносно праворозуміння. Професор переконаний, що праворозуміння передбачає осмислення права, його формулювання за допомогою понять на основі відповідних філософсько-правових концепцій. Це, скоріше за все, завершальний етап у складному інтелектуальному процесі, який має назву процес розуміння права. Відтак, автор підсумовує, що праворозуміння – це один із

аспектів прояву правосвідомості (побутової, масової і доктринальної правосвідомості). А значить розуміння права може бути масовим, побутовим, а праворозуміння – доктринальним [2, с. 251, 252].

П.М. Рабінович, у свою чергу, пропонує враховувати низку положень загальної теорії пізнання – гносеології, оскільки будь-яке розуміння (а отже, й розуміння «права») відбувається за посередництвом пізнавальної діяльності. А тому загальні закономірності пізнання не можуть не поширюватись і на будь-який процес розуміння. Визначити його можна, переконає учений, у такий спосіб: праворозуміння – це відображення у людській свідомості за посередництвом поняття, позначуваного терміном «право» (чи будь-яким іншим однозначним з ним словом або символом) того явища, яке оцінюється як корисне для задоволення потреб існування й розвитку певного суб'єкта або ж безпосередньо цих потреб [23, с. 7].

Варто відзначити, що поняття права видозмінювалось залежно від конкретно-історичних меж існування, оскільки право – це соціальне явище, що розвивається і змінюється разом із суспільством. На різних історичних етапах розвитку людства формувались і різні наукові концепції, що пояснюють його сутність, соціальне призначення, закономірності розвитку і форми буття. По мірі ускладнення суспільного життя набували нових рис, як саме право, так і знання про нього [Див. 10; 36].

Сучасна наука про право вирізняється багатоманітністю (плюралістичністю) наукових напрямів у праворозумінні. Провідні українські правознавці намагаються виокремити, охарактеризувати і дати оцінку найбільш значущим з них, визначити перспективи їх розвитку і ступінь затребуваності в межах української юриспруденції.

Уявляється, що тип праворозуміння, який панує у суспільстві, впливає на специфіку, характер національної правової системи загалом. «Саме тип праворозуміння, – пише в цьому зв'язку В.С. Нерсесянц, – визначає парадигму (смыслову модель, принцип і зразок) юридичного пізнання, власне науково-правовий зміст, предмет і метод відповідного вчення про право». І додає, що «загальне поняття права є вихідним, предметоутворюючим поняттям юридичної науки в цілому і окремих галузях юридичного знання» [14, с. 5].

Типологія, тобто градація на типи, являє собою різновид класифікації. При цьому потрібно враховувати, що за ступенем суттєвості підстав виокремлюються два види класифікації – штучна і природна [17, с. 7]. Штучною вважається класифікація, критерієм підрозділення в якій є несуттєві (зовнішні) ознаки (наприклад, алфавітно-предметний показник). Природною ж є класифікація, в якій за основу беруться суттєві (внутрішні) ознаки, що дозволяє розглядати класифікацію як джерело знання про об'єкт, що підлягає класифікації.

Науково класифікувати об'єкти реального світу можна лише за умови, якщо в основу покладені не зовнішні (випадкові), а внутрішні (визначальні) ознаки, вироблені на основі всебічного аналізу досліджуваного процесу і суміжних з ним явищ в історичному аспекті. Тому типологія праворозуміння – це не будь-яка класифікація правових образів (сприймань, уявлень, понять), а класифікація наукова, що здійснюється саме за суттєвими ознаками.

Власне тип праворозуміння, зазначає М. Козюбра, можна визначити як зумовлений світоглядною позицією пізнаючого суб'єкта образ права, що відображає найбільш суттєві, відповідно до цієї позиції, ознаки права [8, с. 11].

Плюралістичність підходів до праворозуміння обумовлює множинність і критеріїв його типології. Остання проводиться ученими (як зарубіжними, так і вітчизняними) за найрізноманітнішими ознаками.

Так, залежно від співвідношення матеріального й ідеального – виокремлюють матеріалістичний та ідеалістичний типи праворозуміння. У свою чергу, в межах цих

типів виокремлюють такі їх види: метафізичний, механічний, економічний (матеріалістичний тип); теологічний, натуралістичний, формально-догматичний тощо (ідеалістичний тип) [8, с. 12].

Залежно від особливостей використання надбань інших галузей знань у підходах до праворозуміння, останнє може бути розчленовано на такі типи, як феноменологічний, герменевтичний, антропологічний, психологічний, синергетичний тощо [Див. 14]. Слід зважати на те, що перелік типів праворозуміння за цим критерієм не може бути завершеним оскільки, з одного боку, у праві завжди залишаються певні аспекти, сторони або сфери буття, які з тих чи інших причин не включаються до цієї типології, а з другого – з розвитком міждисциплінарних інтеграційних процесів постійно виникають нові наукові напрями, які впливають на праворозуміння.

Залежно від ставлення до права різних народів і тих чи інших цивілізацій (так званий цивілізаційний підхід) виокремлюють такі типи праворозуміння: європейський (християнський), мусульманський або ісламський, індійський, буддистський, китайсько-конфуціанський, японський тощо [Див. 38].

Загалом у спеціальній літературі зустрічаються також інші критерії типології праворозуміння. Сьогодні всі існуючі точки зору щодо типів праворозуміння можуть бути достатньо умовно зведені до двох основних груп:

1) традиційного сприйняття (в рамках даної групи виділяються три основні типи праворозуміння: юридичний позитивізм, юснатуралізм і соціологічний тип; або два основні типи праворозуміння: позитивістський («законницький» (у всіх його варіантах – від старого легізму і етатистського тлумачення права до сучасних аналітичних і нормативістських концепцій юридичного позитивізму) і непозитивістський (до якого якраз і відносять юснатуралізм (або природно-правовий) і соціологічний тип);

2) інтегративного сприйняття (наприклад, комунікативна теорія права (А.В. Поляков) [Див. 22], реалістичний позитивізм (В.А. Ромашов) тощо) [Див. 25].

При цьому в українській посттоталітарній свідомості, як у правотворчій, так і у правозастосовній діяльності і досі переважає отождолення права і закону. При цьому таке отождолення суперечить положенням чинної Конституції України. У ній природні права людини постулюються як критерій правового характеру законів. Основний Закон встановлює вимогу щодо підпорядкування діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування правам людини, забороняє видавати і застосовувати приписи, що порушують закони [7, с. 20]. Деякі теоретики права упевнені, що ця правова інтенція Української Конституції відображає злам, що намітився в пострадянській свідомості (і навіть свідомості багатьох представників владної еліти) [26, с. 81].

У цьому зв'язку слід погодитися із думкою О. Петришина, який стверджує, що у кінцевому вимірі рух у цьому напрямі має забезпечити не лише розуміння значущості правової складової вирішення соціальних проблем, а й наближення правової реальності до соціально-антропологічних критеріїв шляхом покладення в основу соціуму та правової системи прав і основоположних свобод людини, яка поєднує у своїй активності власну суб'єктивність та об'єктивність соціального світу, що дасть змогу зробити важливий акцент на проблемах правової соціалізації особистості як невід'ємного чинника формування та ефективності правової системи, правової, демократичної, соціальної держави [19, с. 142].

Ураховуючи означене вище, вважаємо, що постмодерністська вітчизняна правова парадигма має становити інтелектуальне підґрунтя творення як офіційної вітчизняної правової доктрини, так і державотворення та юридичного нормотворення в суверенній Україні, повинна не лише відбивати національні особливості державної і правової дійсності, а й включати прогресивні елементи правового

і державного буття і свідомості, притаманні як окремим державам, так і міжнародній спільноті загалом, що має об'єднати усе людство в процесі історичного суспільного розвитку. Однак це не означає, що пошук відповіді на

запитання «що таке право»? буде припинено, а проблеми щодо ролі правових принципів, зокрема, принципу верховенства права та правової держави, в нормотворчій діяльності буде остаточно вирішено.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С.С. Общая теория права : учебник [Текст] / С.С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект. – 2008. – 565 с.
2. Бехруз Х.Н. Правопонимание, понимание права и типология правовых систем / Х. Бехруз // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 250-255.
3. Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки [Текст] / С. Головатий // Право України. – № 4. – 2010. – С. 206-219.
4. Графский В.Г. О традициях в понимании права [Текст] / В. Графский // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 143-149.
5. Керимов Д.А. Культура и техника законотворчества [Текст] / Керимов Д.А. – М. : Юрид. лит., 1991. – 160 с.
6. Козюбра М. Верховенство права і Україна [Текст] // Право України. – № 1 – 2. – С. 30-63.
7. Козюбра Н.И. Общетеоретическое правоведение: состояние и перспективы [Текст] / Н.И. Козюбра // Право Украины. – 2011. – № 3/4. – С. 259-271.
8. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні [Текст] / М. Козюбра // Право України. – № 4. – 2010. – С. 10-21.
9. Комаров С. А. Общая теория государства и права [Текст] : Курс лекций. / С.А. Комаров – М. : Манускрипт, 1996. – 314 с.
10. Маркова-Мурашова С.А. Правовая система и типология правопонимания: историко-теоретический и сравнительно-правовой анализ [Текст] / С.А. Маркова-Мурашова. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2005. – 314 с.
11. Мартышин О.В. Классические типы правопонимания и «новые теории права» [Текст] / О. Мартышин // Право Украины. – 2011. – № 1.
12. Марченко М.Н. Проблемы правопонимания в связи с исследованием источников права [Текст] / М.Н. Марченко // Вестник Московского университета. Сер. 11 : Право. – 2002. – 3. – С. 3-19.
13. Мицкевич А.В. Общее «нормативное» понятие права и его место в марксистском правопонимании [Текст] / А.В. Мицкевич // Советское государство и право. – 1988. – 6. – С. 11-18.
14. Нерсисянц В.С. Типология правопонимания [Текст] / В.С. Нерсисянц // Право и политика. – 2001. – 10. – С. 4-14.
15. Нерсисянц В.С. Юриспруденция: Введение в курс общей теории права и государства [Текст] / В.С. Нерсисянц. – М. : Издатель группа «НОРМА-ИНФРА М», 1998. – 282 с.
16. Нормография: теория и методология нормотворчества : [Текст] учеб.-метод. пособие / под ред. д-ра юрид. наук Ю.Г. Арзамасова. – М. : Академ. Проект : Трикта, 2007. – 560 с.
17. Оль П.А. Эмпирическая и теоретическая типология правопонимания: проблема видового соотношения [Текст] / П.А. Оль // История государства и права. – 2003. – 6. – С. 6-7.
18. Петришин О.В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин [Текст] / О.В. Петришин // Право України. – 2010. – 3. – С. 24-35.
19. Петришин О.В. Проблеми соціалізації правової науки [Текст] / О.В. Петришин // Право України. – 2010. – 4. – С. 133-142.
20. Плавич В.П. Проблеми сучасного праворозуміння [Текст] / В. Плавич // Юридична Україна. – 2004. – 8. – С. 4-9.
21. Поляков А.В. В поисках интегрального типа правопонимания [Текст] / А.В. Поляков // История государства и права. – 2003. – 6. – С. 7-8.
22. Поляков А.В. Коммуникативный подход в общей теории права // Проблемы философии права. Т. 4-5. – К. ; Чернівці : Рута, 2006-2007. – С. 60-67.
23. Рабінович П.М. Праворозуміння – фундамент юридичної науки та практики: [Текст] / [інтерв'ю д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України П. Рабіновича / розмовляв О. Святоцький] // Право України. – 2010. – 4. – С. 4-9.
24. Рабінович П. М. Сутність праворозуміння і причини його плюралізму (соціально-антропологічний аспект) [Текст] / П. Рабінович // Антропология права: філософський та юридичний виміри : ст. учасн. Другого всеукр. «круглого столу» (м. Львів, 1-2 груд. 2006 р.). – Л. : Край, 2007. – С. 205-213.
25. Ромашов Р.А. Реалистический позитивизм: интегративный тип современного правопонимания [Текст] / Р. А. Ромашов // Известия Высших учебных заведений. Правоведение. – 2005. – 1. – С. 4-12.
26. Селіванов В. Раціональне та ірраціональне в пізнанні правової дійсності / В. Селіванов [Текст] // Вісник Академії правових наук України. 2003 р. №2-3 (33 – 34). – Х. : Право, 2003. – С. 67-83.
27. Скрипнюк О.В. Правова, соціальна держава в Україні: конституційні основи та основні тенденції розвитку [Текст] / О. В. Скрипнюк // Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2001. – Випуск 12. – С. 186-197.
28. Стеценко С. Праворозуміння: співвідношення теорії та юридичної практики // Право України. – 2010. – 4. – С. 176-181.
29. Стовба А.В. Правопонимание vs. правосознание: проблемы и перспективы [Текст] / А. Стовба // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 123-128.
30. Сырых В.М. Теория государства и права: [Текст] учеб. для вузов / В.М. Сырых. – 5-е изд. стереотип. – М. : ЗАО Юстицинформ. – 2006. – 592 с.
31. Халфина Р.О. Критерий истинности в правовой науке [Текст] / Р. О. Халфина // Советское государство и право. – 1974. – № 2. – С. 20-28.
32. Цвік М.В. Проблеми сучасного праворозуміння [Текст] / М. В. Цвік // Щорічник українського права. 2009. №1. – Х. : Право, 2009. – С. 37-47.
33. Цвік М.В. Сучасне праворозуміння – методологічна основа правової науки [Текст] / М. В. Цвік // Методологічні проблеми правової науки: матер. міжнар. наук. конф. Харків, 13 – 14 грудня 2002 р. – Х. : Право. – 2003. – С. 88-91.
34. Честнов И.Л. Правопонимание в эпоху постмодерна [Текст] / И.Л. Честнов // Известия Высших учебных заведений. Правоведение. – 2002. – 2. – С. 4-16.
35. Четвернин В.А. Современные концепции естественного права [Текст] / В.А. Четвернин. – М. : Наука, 1988. – 144 с.
36. Шадже А.М. Право как объект научного анализа: интегративный подход как парадигма современной юридической науки [Текст] / А.М. Шадже // Юридическая наука и методология преподавания юридических дисциплин в условиях реформирования системы высшего образования: Сб. науч. ст. по материалам III Междунар.науч.-практ. конф., 10-11 окт. 2008 г. – Ростов н/Д. : Ростов. гос. экон. ун-т, 2009. – С. 48-50.
37. Шемшученко Ю. Політика, право, Конституція [Текст] / Ю. Шемшученко, О. Ющик // Право України. – 2007. – 8. – С. 6-8.
38. Яценко О. Современное правопонимание: основные концепции [Текст] / О. Яценко // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 135-137.